

3. PRIRODNO KRETANJE

3.1. PRIRODNO KRETANJE OD SREDINE 19. DO SREDINE 20. STOLJEĆA

Kakvo je bilo stanje na tlu Hrvatske od sredine 19. stoljeća do kraja Drugoga svjetskog rata? Je li prirodno kretanje *per se* utjecalo na depopulaciju većih ili manjih dijelova teritorija Hrvatske?

Podaci o rađanju i umiranju jasno pokazuju da je u svim fazama razvoja stanovništva Hrvatske, osim u „nenormalnim“ razdobljima (epidemija kolere 1873. te Prvi i Drugi svjetski rat), ukupna rodnost nadmašivala ukupnu smrtnost (slika 16).⁴³

Zapažamo da je u razmatranom razdoblju, osim prolazna smanjenja ili porasta stope nataliteta i mortaliteta, došlo do sekularnog smanjenja obiju komponenata prirodnoga kretanja. Do ranih 80-ih godina 19. stoljeća za Hrvatsku je bio karakterističan tradicionalni sustav demoreprodukcije;⁴⁴ to je predtranzicijsko razdoblje visokih (neekonomičnih) stopa nataliteta i mortaliteta i (uglavnom) niske i nesigurne pozitivne prirodne promjene. Osamdesetih godina u Hrvatskoj počinje razdoblje demografske tranzicije odnosno modernizacija demografskoga reprodukcijanskog sustava.⁴⁵ Tada, naime, opća stopa mortaliteta pada ispod 30 promila, što inače obilježava ranu ili početnu podetapu procesa demografske tranzicije. Ta podetapa traje u natalitetu sve do tridesetih

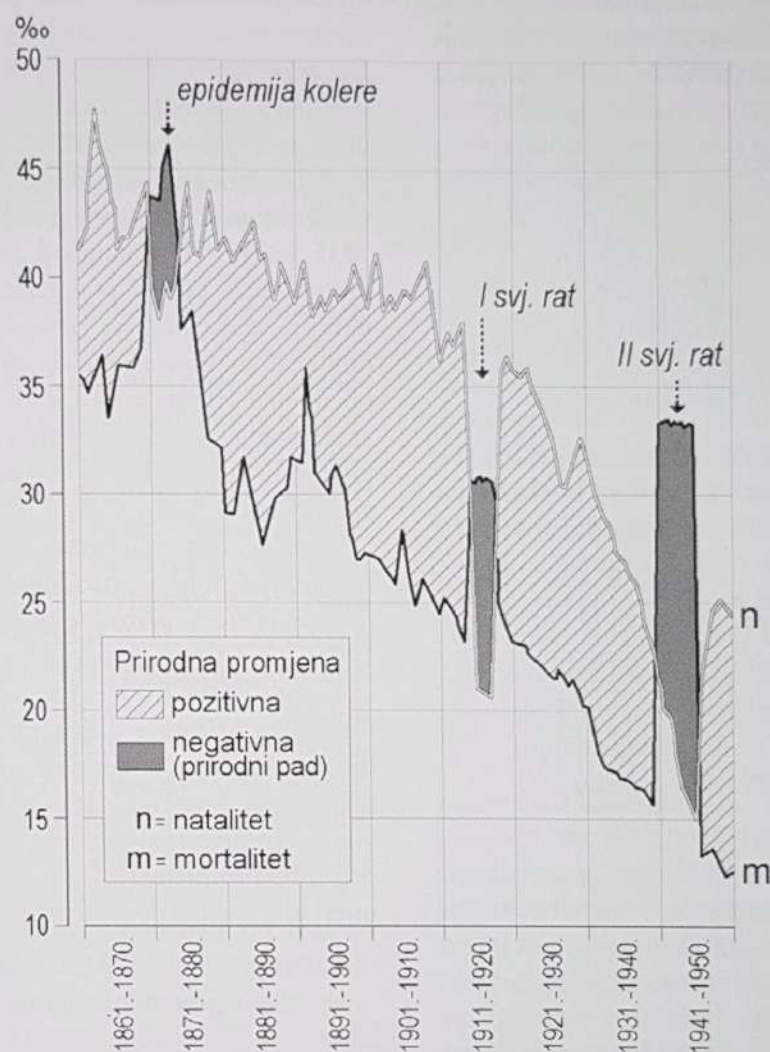
godina kada stopa nataliteta pada ispod 30 promila (1933. godine, čime je obilježen početak središnje tranzicijske podetape). Do Prvoga svjetskog rata (to je bilo razdoblje „prave“ rane podetape) odvijalo se ubrzano smanjivanje stope mortaliteta uz istodobnu inertnost visokog nataliteta. To je dovelo do kulminacije pozitivne prirodne promjene (prirasta) 1899.-1914.; u tih 16 godina prosječna je godišnja prirodna promjena bila veća od 13%. Sretna je okolnost da se najjači emigracijski val poklopio s demografskom ekspanzijom. Time je spriječena depopulacija širih razmjera, koja bi u drukčijim okolnostima bezuvjetno nastupila. Valja istaknuti da je time neutraliziran samo neposredni učinak emigracije, tj. trenutačno smanjenje broja stanovnika Hrvatske.

Nakon Prvoga svjetskog rata došlo je do ubrzana smanjivanja stope nataliteta. Na to je, uz opće čimbenike koji su doveli do promjene odnosa prema broju djece u obitelji, utjecao rat (gubitak posebno mlađeg stanovništva) te odgođeni učinak jake emigracije iz prvog desetljeća 20. stoljeća (smanjenje fertilnog kontingenta i time smanjenje rađanja). Tridesetih godina počela je središnja podetapa tranzicije, koju obilježava naglo smanjenje stope nataliteta (od 1932.

⁴³ Za razdoblje 1880.-1940. J. Gelo (1987: 190) piše: *To je bio period demografskog razvoja, kad je uz najveće emigracijske valove Hrvatska imala i stvarno najbrži porast broja stanovnika u svojoj povijesti. Godišnji tempo porasta stanovništva između 1880. i 1940. iznosio je 8,24‰.*

⁴⁴ O tradicionalnom sustavu demoreprodukcije I. Karaman (1986: 2046) između ostaloga piše: *U težnji za preživljavanjem i održavanjem, nužno je bilo kod ovih (tradicionalnih, op. I.N.) društveno-teritorijalnih zajednica takve gubitke (visoku smrtnost, op. I.N.) njihovih postojećih pripadnika nadoknađivati odgovarajućom trajnom mnogobrojnošću rađanja novih ljudskih života; tim više što nepovoljne materijalne prilike posebno uzrokuju i smrtnost dojenčadi i male djece (...) ovo je (visoka rodnost, op. I.N.) često bilo neophodno čak i za samo trajnije očuvanje već dosegnute razine brojnosti pripadnika relevantne zajednice što se u demografskoj literaturi iskazuje kao stabilizirano stanovništvo, koje varira oko tzv. nulte stope prirodnog priraštaja.*

⁴⁵ Za podrobnije upoznavanje procesa tranzicije uputno je u domaćoj literaturi konzultirati A. Wertheimer-Baletić (1999) i I. Nejašmić (2005.a).

Slika 16. Stope prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske od 1861. do 1950. godine
(prema podacima u: Gelo, 1987)

do 1940. sa 30,9 na 22,8‰) i usporavanje smanjenja stope mortaliteta (uoči rata pada na oko 15‰). Već nakon 1935. godine pozitivna prirodna promjena pada ispod 10 promila i smanjuje se iz godine u godinu (sl. 16). Takav slijed prirodnoga kretanja upućuje na zaključak da je ono imalo sve manje snage za

neutraliziranje negativnoga migracijskog salda.

To bi bile osnovne značajke općeg prirodnoga kretanja stanovništva. No proces je nužno sagledati i s regionalnog aspekta. Što se tiče velikih regionalnih cjelina (raspoložemo podacima za tzv. povijesne pokrajine: Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju te Istru),

pokazalo se da su u razmatranom razdoblju sve imale pozitivnu prirodnu promjenu stanovništva i da ona nije bitno odstupala od općeg trenda; tek valja reći da Dalmacija do Drugoga svjetskog rata nije ušla u središnju podetapu tranzicije nataliteta (1940. godine 31‰), što je posljedica društveno-gospodarskog zaostajanja, prije svega Zagore, i s time povezane visoke rodnošći. U Istri je pak tempo tranzicije bio nešto brži nego u općoj populaciji (usp. Gelo, 1987). No na ovakvoj niskoj razini distinkcije, od svega tri sastavnice, nije se ni moglo očekivati veće odstupanje od prosječnoga (općeg) prirodnog kretanja. Pogledajmo stoga neke manje prostorne cjeline!

Jedna analiza regionalnog nataliteta u Hrvatskoj (Vuletić, 1964) pokazuje da su u godinama 1901.-1905., 1910., 1931., te 1934.-1939. sve „oblasti“ (autor ih pojmovno nekonzistentno naziva: Dalmacija, Bjelovar, Karlovac, Osijek, Rijeka, Zagreb i grad Zagreb) imale pozitivnu prirodnu promjenu, uz opće smanjenje stope s osjetnim razlikama među područjima (najmanju stopu prirodne promjene, tek 5‰, imala su područja Bjelovara i Osijeka). Pogledajmo stoga na primjeru Moslavine i Slavonije o čemu je riječ.

Moslavina je tradicionalno niskonatalitetno područje; još u predtranzicijskome razdoblju u pojedinim crkvenim župama bio je zabilježen razmjerno nizak natalitet. Tako je npr. 1871.-1880. župa Kutina imala prosječnu rodnošću 26,9‰, a smrtnost 31,1‰, dakle prirodnu promjenu -2,1‰ (prirodna depopulacija); župa Ludina imala je rodnošću 29,0‰, smrtnost 36,0‰ te prirodnu promjenu -7,0‰. Usporedba s odgovarajućom prosječnom stopom za cijelu Hrvatsku (rodnošću 41,5‰, smrtnost 38,9‰ a *pp* 2,6‰) pokazuje da je, unatoč haranju kolere, jači utjecaj na negativni *pp* u ovom kraju imao nizak natalitet

(Salač, 1942)! Budući da je Moslavina privlačila doseljenike iz drugih krajeva Hrvatske i Monarhije, s vremenom se poboljšala bioreprodukcijaska osnova. No zakratko! Natalitet se počeo ubrzano smanjivati jer su i doseljenici prihvaćali niske reproduktivne norme domaćega stanovništva.⁴⁶ Tako je u tri moslavačka kotara (Čazma, Kutina i Garešnica) natalitet padao osjetno brže nego u cijeloj Hrvatskoj pa je već 1935. godine bio manji od 20‰ (dakle u toj je regiji već tada počela podetapa kasne tranzicije, a za ukupno stanovništvo Hrvatske tek 1958. godine), dok je stopa mortaliteta od 1933. bila tek nešto niža od one za Hrvatsku. To je dovelo do permanentna smanjivanja pozitivne prirodne promjene, koja je u petogodištu pred Drugi svjetski rat prosječno iznosila u Čazmi 2,4‰, Kutini 3,2‰ i Garešnici 2,2‰. U garešničkom je kotaru u jednoj godini (1940.) čak zabilježena pojava prirodne depopulacije, odnosno negativna stopa prirodne promjene (-4,5‰) (Salač, 1942). Tradicionalno ograničenje broja djece (sistem „jednog djeteta“) dovelo je dakle tu regiju na prag (biološke) prirodne depopulacije. Pokazalo se tako da je za prirodnu obnovu stanovništva veća opasnost dugotrajna slaba rodnošću nego emigracija koja se odvija u okolnostima visoke ili srednje stope pozitivne prirodne promjene (to će u nastavku potvrditi i primjeri emigracijskih područja).

Slavonija je bila slična Moslavini. Smanjenje rodnošći ili nedovoljno rađanje javlja se u međuratnom razdoblju i u dijelu Slavonije (južna Slavonija, dio nekadašnje „Granice“). To je u stručnoj literaturi i još više u novinskim napisima izazvalo ...*pravi potop članaka, koji su iznašali sve moguće uzroke toj pojavi* ('bijeloj kugi', op. I.N.) i predlagali prave pravcate utopije za spasenje Slavonije“ (Berti, 1930: 159). Često se taj pojam poistovjećuje s depopulacijom, premda je regre-

⁴⁶ J. Salač (1942: 100) o tome piše: *Uža je Moslavina zoran primjer, kako su doseljenici neotporni prema utjecajima starosjedilaca. Tu su se naselili većinom Zagorci iz Hrvatskog zagorja te Ličani, dakle iz krajeva, gdje svjesno ograničavanje broja djece nije u običaju, pa bi se moglo očekivati, da će doseljenici pozitivno djelovati na starosjedioce. Međutim, kako statistički podaci pokazuju događa se protivno. Ubrzo se doseljenici 'upute' u običaje starosjedilaca, te porod i dalje pada.*

sivno kretanje stanovništva bilo u međuratnome razdoblju razmjerno rijetka pojava u Slavoniji (zahvatila je 13,6% naselja 1921.-1931).⁴⁷ Do toga je dolazilo uglavnom jer je u središtu zanimanja bila prirodna promjena starijeg stanovništva (koji je uistinu i bila vrlo niska), a zapostavljena je činjenica da je u slavonsku regiju bio stalan priljev doseljenika koji su imali prosječno veći broj djece nego stariji (usp. Pirc, 1931).⁴⁸

Prema tome o raširenoj pojavi depopulacije nije moglo biti govora. To dakako ne znači da u pojedinim makroregijama i naseljima nije bilo prirodne depopulacije. Tako je u nekim naseljima županijskog i vinkovačkog kotara u razdoblju 1925.-1929. zabilježena negativna prirodna promjena; to su u županijskom kotaru rimokatoličke župe općina Babina Greda (-2,2‰, vitalni indeks 92,2), Štitara (-4,3‰; 83,3) i Gradišta (-5,5‰; 81,3) te u vinkovačkom kotaru župe općina Slakovci (-0,5‰; 98,1), Cerna (-2,0‰; 93,2), Privlaka (-2,6‰; 89,9), Komletinci (-4,1‰; 86,3) i Otok (-5,4‰; 73,2) (izračunano prema podacima u Pirc, 1931). Unatoč tome niti jedna od tih općina (naselja) nije 1921.-1931. zabilježila smanjenje ukupnoga broja stanovnika. Kako se prirodno kretanje dalje razvijalo do Drugoga svjetskog rata nije nam poznato (ako nije doselilo stotinjak doseljenika vrlo vjerojatno je došlo do denataliteta). Ipak se može reći (kao i u slučaju Moslavine) da je dio Slavonije već tada došao do praga prirodnoga demografskog praznjenja.

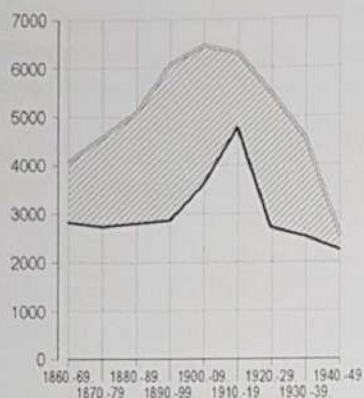
Žumberačka gora, unatoč jakoj emigraciji (od 1880. do 1948. iselilo se 98% ukupne prirodne promjene /prirasta/), ni u jednoj godini (izuzmu li se ratne godine) nije zabilježila negativnu prirodnu promjenu stanovništva (Crkvenčić, 1962).

Hrvatsko zagorje je (pretežito unutarnjom migracijom) izgubilo oko 60% prirodne promjene (1869.-1948.). Ni tu nije zabilježena negativna prirodna promjena u nekoj od „normalnih“ godina (Crkvenčić, 1962). Očito je iseljavanje dijela prirodne promjene stanovništva bio više-manje ravnomjeran proces pa i nije moglo doći do takvih poremećaja u demoreprodukciji koji bi izazvali prirodnu depopulaciju. To dakako ne isključuje pojavu prirodne depopulacije u pojedinim naseljima, ali se sa sigurnošću može reći da su to rijetki i sporadični slučajevi.

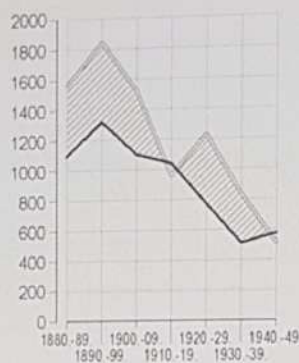
Emigracijsko-depopulacijski krajevi i naselja. Kada je riječ o tim krajevima (naseljima), logično je očekivati da je i nepovoljno prirodno kretanje pridonijelo njihovoj depopulaciji. Međutim, podaci za otok Korčulu, mjesto Pag, otok Krk, selo Brseč u Istri te mrkopaljski kraj (naselja Mrkopalj, Sunger, Brestova Draga, Begovo Razdolje i Tuk Mrkopaljski) nedvojbeno pokazuju da, osim u godinama Prvoga i Drugoga svjetskog rata te u vrijeme epidemija (mrkopaljski kraj 1873. i oko 1905, te Brseč od 1930. do 1940), nije zabilježena negativna prirodna promjena (sl. 17). To ne znači da među brojnim depopulacijskim naseljima nije bilo i takvih koja su gubila stanovništvo „prirodnim“ putem. Ali, to nije bilo tipično!

⁴⁷ Geneza „bijeke kuge“ podulja je i usko povezana s prodorom robno-novčanih odnosa na selo. Tko je želio imati više djece, morao se suočiti s činjenicom da će živjeti siromašniji jer izlaza za povećanje posjeda nije bilo, a ni zarade izvan sela. O tome N. Sremec (1940: 45) piše: Zamislite velikog gazdu: 60 jutara! I samo četiri sina. Zna se, šta će da bude, čim se požene, dijelit će se. A onda su njegovi sinovi jadne gazde, jer 15 jutara još i danas gdje se zemlja bolje obrađuje, znači posjed, kod kojeg se taman kraj s krajem sastavlja. Ako gazda želi da mu i sinovi budu gazde, treba posjed povećati ili broj sinova smanjiti (...) Rekli smo: 'Ako netko želi da i ostane gazda, a to svatko želi, mora radi diobe, posjed povećati, ili povisiti prirod i povećati prihod'. Pokazali smo da u većini slučajeva ne možemo ni jedno ni drugo od svega toga. E, onda ne preostaje ništa drugo nego broj sinova smanjit.

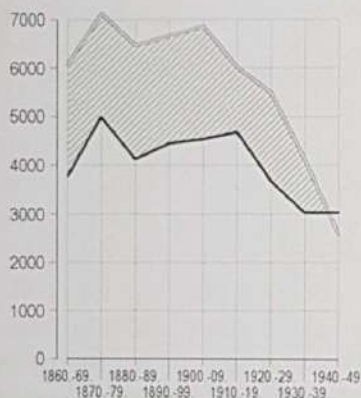
⁴⁸ B. Pirc (1931: 1) navodi da se u Slavoniji radi o „skrivenoj depopulaciji“ (za razliku od „očigledne“) koja se ...javlja ako staro autohtono stanovništvo nekog kraja nije u stanju da brojno raste ili bar održava na istom broju, nego opada; ali to opadanje se ne primjećuje, jer se doseljavanjem skriva tako da popisi stanovništva mogu pokazati čak i brojno napredovanje (...) Ukoliko se tiče depopulacije Slavonije može biti reći samo o skrivenoj jer po ukupnom broju svog stanovništva ona ne pokazuje opadanje.

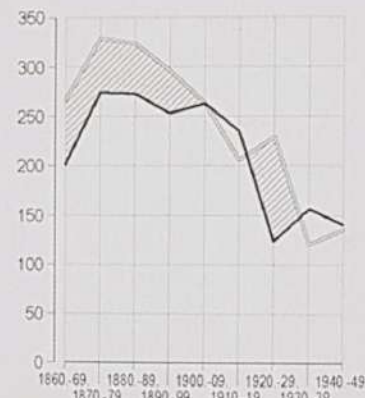
Otok Korčula (N i M po desetljećima)

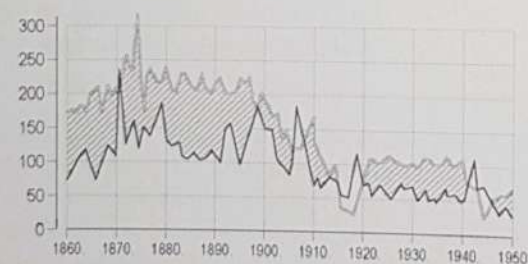
Pag - naselje (N i M po desetljećima)

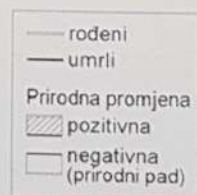
Otok Krk (N i M po desetljećima)

Brseč (N i M po desetljećima)

Mrkopaljski kraj (šest naselja)

Slika 17. Primjeri kretanja nataliteta (N) i mortaliteta (M) (apsolutno) u nekim emigracijskim i depopulacijskim naseljima/krajevima Hrvatske od 1860. (1880.) do 1949. (1950.) godine

Za ove krajeve (naselja) općenito je karakteristično osjetno smanjenje rađanja i umiranja te prirodne promjene (kao posljedica nešto bržeg smanjivanja rađanja, nego umiranja). Riječ o depopulacijskim krajevima i naseljima; smanjenje ukupnoga broja stanovnika bilježe Korčula od 1921. godine (Kalogjera, 1969), Pag od 1900. godine (Vidas -Posedal, 1960), Krk od 1910. godine (Rogić, 1961), Brseč od 1910. godine (Mikić, 1964) te mrkopaljski kraj od 1900. godine (Crnić, 1962). Očito je da prirodno kretanje nije uspjelo kompenzirati gubitak stanovništva nastao iseljavanjem.

Između 1900. i 1914. prirast je bio visok, ali je i iseljavanje bilo vrlo jako. U međuratnom razdoblju, u

odnosu na prijeratno, iseljavanje je slabije, no još prejako za oslabljenu demoreprodukciju. U tome je „krivnja“ prirodnoga kretanja kada je riječ o depopulaciji naselja (krajeva) u Hrvatskoj. Valja međutim konstatirati da ono nije imalo izravnu (aktivnu) ulogu u razvoju tog procesa.

Možemo zaključiti da do Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj nije bilo značajnije pojave prirodne (biološke) depopulacije, čak ni u emigracijsko-depopulacijskim krajevima, a niti u tradicionalno niskonatalitetnim područjima. Valja istaknuti i to da se već u oslabljenoj bioreprodukciji naziru začeci regionalne demografske oklaštrenosti, koju će nadolazeći rat još više produbiti i proširiti.

3.2. PRIRODNO KRETANJE U DRUGOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA

3.2.1. Prirodno kretanje - opće značajke

U populaciji u kojoj je završen proces demografske tranzicije osnovnu odrednicu prirodnoga kretanja stanovništva čini rodno (natalitet), a smrtnost (mortalitet) razmjerno je postojana veličina (Wertheimer-Baletić, 1999). Tako je i s komponentama prirodnoga kretanja stanovništva Hrvatske, koje u posttranzicijsku etapu ulazi početkom 80-ih godina. No za razumijevanje suvremenih značajki prirodnoga kretanja nužno je spoznati kretanje rodno, smrtnosti i prirodne promjene u nešto dužem razdoblju, dakle tijekom druge polovine 20. stoljeća (tabl. 19 i sl.18).

Usporedba broja živorođenih i umrlih u razdoblju 1950.-2003. pokazuje njihovo divergentno kretanje (sl. 18). Od početka 50-ih godina, kada je djelovao kompenzacijski natalitet (trajao je do 1954.), pa do kraja 60-ih smanjenje stope rodno bilo je gotovo linearno. Početkom 70-ih privremeno se povećava i stabilizira rodno jer je u fertilnu dob ušao brojčano jak naraštaj rođenih u poslijeratnome kompenzacijskom razdoblju.

Već početkom 80-ih godina nastavlja se postojano smanjivanje stope rodno. Razloge valja tražiti u općim odrednicama smanjenja rodno, ali i u činjenici da su u roditeljsku dob ušli brojčano slabi naraštaji (rođeni u drugoj polovini 50-ih i tijekom 60-ih godina). Smrtnost, kao druga sastavnica prirodnoga kretanja, bilježi tendenciju laganog rasta uz stalno osciliranje vrijednosti stopa. U razdoblju 1950.-1990. stopa prirodne promjene smanjena je s 12,5 na 0,5 promila (25 puta!), s jasnom tendencijom prema nultoj prirodnoj promjeni. Godine 1991. dolazi do negativne prirodne promjene, tj. nastupa biološka (prirodna) depopulacija. Razvidno je da se zahvaljujući prije svega smanjujućoj rodno, a potom i blago rastućoj smrtnosti, produbljuje (bio)reprodukcijaska depresija u Republici Hrvatskoj („škare se otvaraju“). Tri su glavna čimbenika u to vrijeme djelovala na pojavu prirodne depopulacije: 1) ratna agresija na Hrvatsku 1991./1992., 2) priljev manje brojnih naraštaja u fertilnu dob i 3) nastavak iseljavanja u inozemstvo (Wertheimer-Baletić, 1997).

Tablica 19. Prirodno kretanje stanovništva Hrvatske 1950.-2003.

Godina	Broj			Stopa (‰)			Vitalni indeks V_i
	živorođenih	umrlih	prirodna promjena	rodnosti	smrtnosti	prirodne promjene	
1950.	95 500	47 292	48 208	24,8	12,3	12,5	201,9
1960.	75 156	41 361	33 795	18,4	10,0	8,4	181,7
1970.	61 103	44 147	16 956	13,9	10,1	3,8	138,4
1980.	68 220	50 100	18 120	14,8	10,9	3,9	136,2
1985.	62 665	52 067	10 598	13,5	11,2	2,3	120,4
1990.	53 869	51 752	2 117	12,0	11,5	0,5	104,1
1991.	50 815	55 714	-4 899	11,3	12,4	-1,1	91,2
1992.	44 679	52 315	-7 636	10,0	11,6	-1,6	85,4
1993.	46 106	51 118	-5 012	10,4	11,5	-1,1	90,2
1994.	45 426	49 440	-4 014	10,3	11,2	-0,9	91,9
1995.*	45 671	50 294	-4 623	10,4	11,5	-1,1	90,8
1996.	48 218	49 654	-1 439	11,1	11,4	-0,3	97,1
1997.	48 604	50 801	-2 197	11,2	11,7	-0,5	95,7
1998.**	47 068	52 311	-5 243	10,9	12,2	-1,3	90,0
1999.	45 179	51 953	-6 774	10,6	12,2	-1,6	87,0
2000.	43 746	50 246	-6 500	10,3	11,9	-1,6	87,1
2001.	40 993	49 552	-8 559	9,7	11,8	-2,1	82,7
2002.	40 094	50 569	-10 475	9,5	12,0	-2,5	79,3
2003.	39 668	52 575	-12 907	9,4	12,5	-3,1	75,5

* Za nekad okupirana područja RH prirodno kretanje je procijenjeno na temelju djelomičnih podataka pa se za toliko i razlikuje ukupan broj od podatka DZS RH.

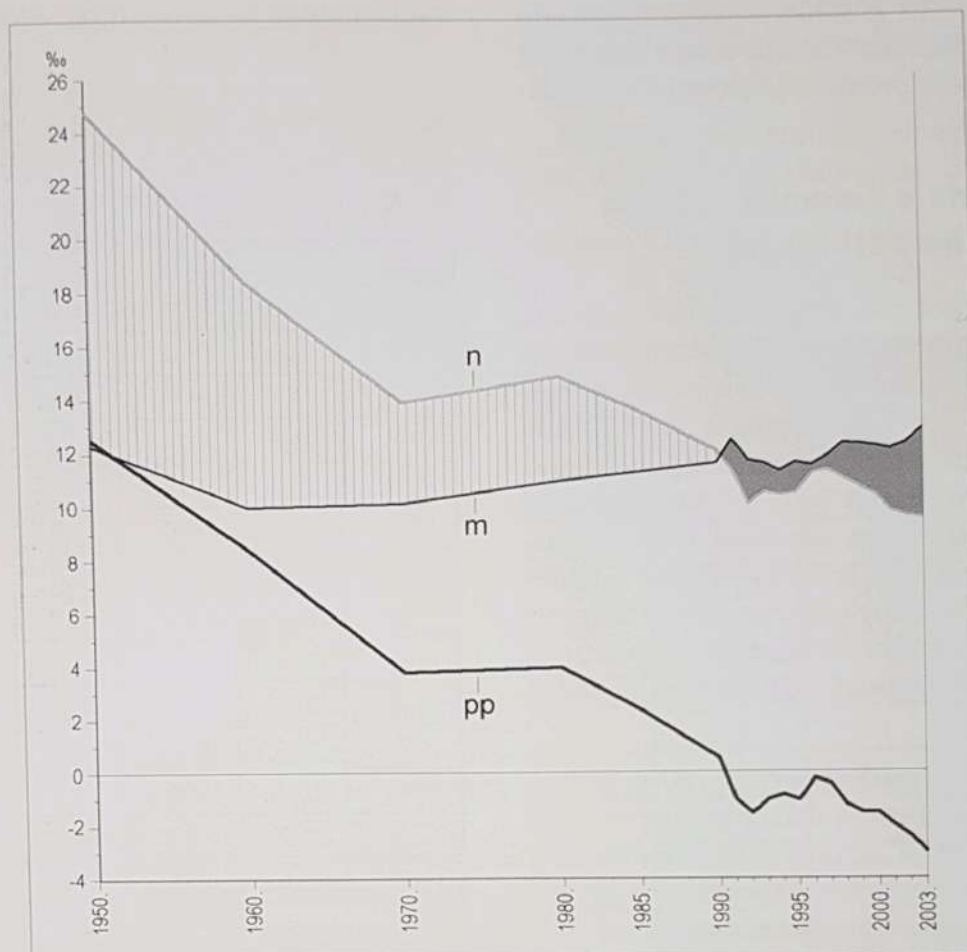
** Od 1998. podaci se prikupljaju i obrađuju u skladu s definicijom iz preporuka UN-a i Eurostata (bez vitalnih događaja u inozemstvu); takav je pristup primijenjen retrogradno na cijelo razdoblje od 1990. do 2003.; stope su računate na temelju „stanovništva u zemlji“ pa se stoga i nešto razlikuju od službenih pokazatelja DZS.

Izvor: Vitalna statistika DZS za apsolutne pokazatelje u svim godinama te za stope u razdoblju 1950.-1985.

Hrvatska je 1990. godine imala vitalni indeks 104,1, godine 2000. 87,1, a 2003. 75,2. Razvidno je da se ubrzano produbljuje negativna bilanca prirodnoga kretanja. Jačinu tog procesa dobro oslikava podatak

da se ukupna populacija Hrvatske 2003. godine našla u takvoj (bio)reprodukcijskoj „pasivi“ u kakvoj je prije deset godina bila populacija našeg otočja.⁴⁹

⁴⁹ Godine 1993. hrvatskim je otocima vitalni indeks iznosio 75,5, a opće je poznato da je riječ o tradicionalno emigracijskome i izrazito depopulacijskom prostoru.

Slika 18. Kretanje rodности, smrtnosti i prirodne promjene stanovništva Hrvatske 1950.-2003.

Stanovništvo Hrvatske nalazi se u posttranzicijskoj etapi (niske stacionarnosti) u kojoj stopa prirodnog prirasta teži nuli i poprima negativne vrijednosti. Ni jedna europska država nije imala tako ubrzan proces demografske tranzicije (Gelo, 1987; Wertheimer-Baletić, 1999). Etapa demografske tranzicije počela je u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća, tridesetih godina 20. stoljeća ulazi u središnju podetapu te završava početkom osamdesetih. Proces tranzicije trajao je dakle razmjerno kratko, oko 80-90 godina. Godine 1991. prvi je put zabilježena negativna prirodna promjena (smanjenje) i od tada se uvelike povećala negativna vrijednost. To je svojevrsan paradoks jer Hrvatska

nije na takvu stupnju razvijenosti da bi posttranzicijsko (stacionarno) stanovništvo bilo normalan izraz društveno-gospodarskih prilika. Zapravo je riječ o svojevrsnoj kvaziposttranziciji, induciranoj posttranziciji, uvjetovanoj specifičnim čimbenicima (Wertheimer-Baletić, 1992: 241). Očigledno su demografske promjene osjetno ispred općerazvojnih promjena. Objašnjenje je vrlo jednostavno! Na suvremenu demografsku sliku Hrvatske snažno su utjecali vanjski čimbenici iz prošlih razdoblja (znamo da ih teorija demografske tranzicije zanemaruje), kao što su stalno i jako iseljavanje te gubici u dva svjetska rata. Oni su uzdrmali i znatno ubrzali „normalnu” demo-

grafsku dinamiku. To je velika zapreka optimalnu društveno-gospodarskom razvoju mlade nezavisne države i čini nužnim promicanje pronatalitetne populacijske politike.

3.2.2. Promjene u dinamici rađanja (tranzicija nataliteta)

Budući da je rodnošć najvažnija i ujedno pozitivna komponenta vitalnih procesa, svakako zaslužuje posebno i detaljnije razmatranje. Godine 1950. bilo je u Hrvatskoj 95 500 živorođenih, a 2000. godine 43 746. Prema tome u pola stoljeća više je nego prepolovljen broj živorođenih iako je 2001. Hrvatska imala 660 000 stanovnika više nego 1948. godine. Posljedice divergentnoga kretanja ukupne populacije i broja živorođenih ogledaju se u stopi rodnošć koja je u istom razdoblju smanjena dva i pol puta; od 24,7‰ koliko je iznosila 1950. godine, na svega 9,4‰ 2003. godine.⁵⁰

Već je rečeno da je Hrvatska početkom 80-ih godina ušla u postranzicijsku etapu demografskog razvoja. Istaknuli smo i to da se zapravo radi o „svojevrsnoj kvaziposttranziciji“ uvjetovanoj specifičnim čimbenicima koji su znatno ubrzali „normalnu“ demografsku dinamiku. No smanjenje rodnošć usko je povezano s društveno-gospodarskim razvojem, koji implicira industrijalizaciju i urbanizaciju. U slučaju Hrvatske to je značilo i snažnu prostornu pokretljivost stanovništva, prije svega iz sela u grad, što je uvelike utjecalo i na smanjenje rodnošć, i to na dva načina. S jedne se strane s promjenom socijalnoga okruženja napušta tradicija i stanovništvo se prilagođuje novim uvjetima, a s druge je strane ruralni egzodus okljaštio dobni sastav izvorišne (seoske) populacije i selo je prestalo biti „demografski inkubator“. Težište (bio)reprodukcije tako je nepovratno pomaknuto sa sela u gradove, a oni za to nisu bili

Tablica 20. Stopa rodnošć (nataliteta) u Hrvatskoj 1950.- 2003.

Godina	Stopa	Godina	Stopa	Godina	Stopa
1950.	24,8	1968.	15,0	1986.	12,9
1951.	22,6	1969.	14,5	1987.	12,7
1952.	23,5	1970.	13,9	1988.	12,5
1953.	22,9	1971.	14,6	1989.	11,9
1954.	22,5	1972.	14,9	1990.	11,7
1955.	21,1	1973.	15,1	1991.	10,8
1956.	21,3	1974.	15,0	1992.	9,8
1957.	20,0	1975.	14,9	1993.	10,8
1958.	19,0	1976.	14,9	1994.	10,8
1959.	19,0	1977.	15,0	1995.	11,2
1960.	18,4	1978.	15,1	1996.	12,0
1961.	17,8	1979.	15,2	1997.	12,1
1962.	17,2	1980.	14,8	1998.*	10,9
1963.	16,5	1981.	14,7	1999.	10,6
1964.	16,2	1982.	14,5	2000.	10,3
1965.	16,7	1983.	14,2	2001.	9,7
1966.	16,6	1984.	14,0	2002.	9,5
1967.	15,5	1985.	13,5	2003.	9,4

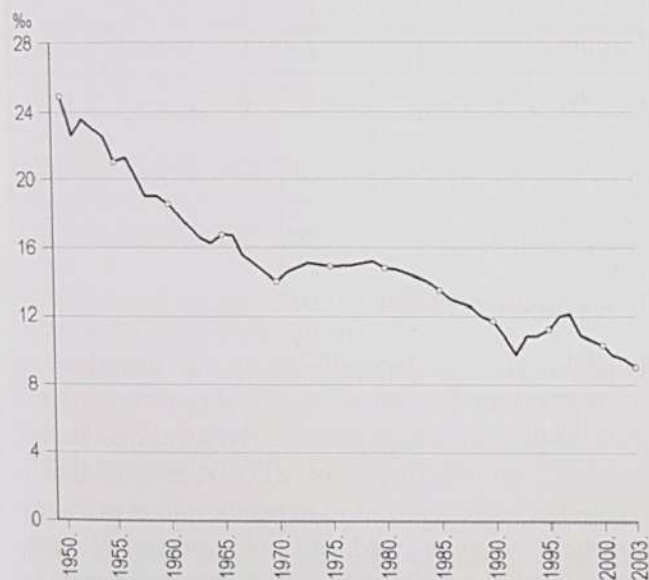
* Odnosi se na stanovništvo „u zemlji“; od 1998. podaci se prikupljaju i obrađuju u skladu s definicijom iz preporuka UN-a i Eurostata, dakle, bez vitalnih događaja u inozemstvu.

Izvor: Za razdoblje 1950.-1997. Vitalna statistika DZS; za razdoblje 1998.-2003. stope su izračunane za „stanovništvo u zemlji“ (bez kontingenta vanjskih migranata)

pripremljeni. Štoviše, komunalna kriza, nedostatak stambenoga prostora, povećani troškovi života i drugi čimbenici djelovali su na smanjenje rodnošć urbane populacije, a time i na opću natalitet.

⁵⁰ Potonje godine broj živorođenih iznosio je 39 668, a prije toga broj živorođene djece manji od 40 000 godišnje bio je davne 1726. godine, kada je rođeno 37 748 djece. No tada je na današnjem prostoru Hrvatske živjelo gotovo pet puta manje stanovnika (procjenjuje se 892 600) (Gelo, Akrap, Čipin, 2005)

Na grafičkom prikazu (sl. 19) vidljivo je da se od početka 50-ih godina, kada je djelovao kompenzacijski natalitet (trajao je do 1954.), pa do kraja 60-ih godina smanjenje stope rodnošći bilo gotovo linearno. Početkom 70-ih godina rodnošć se stabilizira, što je povezano s činjenicom da je do fertilne dobi sazrio brojčano jak naraštaj rođenih u poslijeratnome kompenzacijskom razdoblju (tzv. echo efekt). No to je stanje bilo tek privremeno, jer je već početkom osamdesetih nastupilo daljnje i postojano smanjenje stope. To se moglo i očekivati zato što su, uz opće odrednice smanjenja rodnošći, do fertilne dobi sazreli brojčano slabi naraštaji rođeni u drugoj polovini 50-ih i tijekom 60-ih godina.

Slika 19. Stopa rodnošći stanovništva Hrvatske 1950.-2003.

3.2.3. Naseljske i regionalne razlike

Jedan rad iz 80-ih godina u kojemu se razmatra prirodno kretanje stanovništva Hrvatske prema tipu naselja boravka (gradska, mješovita, seoska) i donosi zanimljive podatke (tabl. 21). U razdoblju 1963.-1984. stopa prirodne promjene za ukupnu populaciju smanjena je s 7,4‰ na 2,3‰. U tako nepovoljnu

kretanju prirodne promjene posebno značenje ima stupanj diferencijacije između stanovništva gradskih, mješovitih i seoskih naselja.

U promatranom razdoblju razina prirodne promjene smanjila se u svim skupinama, ali s osjetnim razli-

Tablica 21. Prirodna promjena stanovništva gradskih, mješovitih i seoskih naselja Hrvatske 1963.-1984.

Godina	Stopa (‰) prirodne promjene			
	Hrvatska	Grad-ska	Mješo-vita	Seoska
1963.	7,4	7,9	8,5	6,6
1964.	8,0	7,0	4,4	6,1
1965.	7,3	9,7	7,8	5,3
1966.	7,7	10,2	8,7	5,5
1967.	6,0	9,0	6,2	3,2
1968.	4,9	8,1	5,3	2,2
1969.	3,8	7,8	3,5	0,5
1970.	3,9	7,9	3,6	0,3
1971.	4,5	8,9	3,6	0,6
1972.	4,1	8,7	3,8	-0,3
1973.	4,9	9,0	4,2	0,8
1974.	5,0	9,2	4,4	0,7
1975.	4,7	9,0	4,6	0,2
1976.	4,9	9,4	4,3	0,0
1977.	5,0	9,9	4,3	-0,2
1978.	4,4	9,5	3,8	-1,5
1979.	4,5	9,9	4,2	-1,8
1980.	4,0	9,4	3,6	-2,8
1981.	3,5	8,2	3,1	-2,5
1982.	3,5	7,7	3,7	-2,4
1983.	2,3	6,8	2,1	-3,9
1984.	2,3	6,5	2,5	-3,6

Izvor: Nejašmić, 1986.

kama u intenzitetu promjene. Gradsku skupinu obilježava uzlazno-silazno kretanje, od 7,9‰ do 10,2‰ i na kraju 6,5‰. Stopa prirodne promjene u skupini mješovitih naselja smanjena je s 8,5‰ na 2,5‰, što je gotovo jednako kretanju stope u ukupnoj populaciji. U seoskoj skupini smanjenje stope prirodne promjene znatno je dinamičnije. U prvih sedam godina stopa je smanjena sa 6,6‰ na 0,3‰. Slijedi nekoliko godina pulsiranja oko nulte vrijednosti, da bi od 1977. godine seoska populacija bilježila sve veće stope negativne prirodne promjene, tj. prirodnu depopulaciju. Predočeno prirodno kretanje usko je povezano s drugim populacijskim i općedruštvenim procesima: snažnim ruralnim egzodusom i koncentracijom stanovništva u gradovima, odlaskom na rad u inozemstvo te sekularnim smanjenjem rodnosti (tranzicija nataliteta).

Jedan drugi rad razmatra prirodno kretanje stanovništva s aspekta „tipa naselja boravka“, ali za međupopisno razdoblje 1981.-1991. Izdvojene su tri skupine naselja: 1) županijska središta, 2) ostali gradovi i 3) ostala naselja (to su mahom sela) (tabl. 22). Nalazi pokazuju ruralno-urbano podvajanje, tj. razlike u dinamičko-strukturnim obilježjima stanovništva po „tipu naselja“. Stope prirodne promjene najpovoljnije su u skupini „ostali gradovi“, a najnepovoljnije u skupini „ostala naselja“ (ruris). U okolnostima demografskoga slabljenja sela i činjenice da veliki gradovi nisu najpogodniji za višu razinu rodnosti, stanovništvo manjih gradova praktično je najvitalniji nositelj bioreprodukcije u Hrvatskoj. Nepovoljna je okolnost što je riječ o razmjerno maloj populacijskoj masi (samo 16% ukupne populacije). U manjim se gradovima, a oni čine većinu naseljskog skupa „ostali gradovi“, isprepleću pozitivne strane urbanog i ruralnog življenja. Stvorena je dobra podloga punijemu obiteljskom i društvenom životu, a to pak ima pozitivan odjek i u bioreprodukciji.

Kao što je već istaknuto, početkom 90-ih godina prvi se put u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata

Tablica 22. Prirodna promjena stanovništva županijskih središta, ostalih gradova i ostalih naselja Hrvatske 1981.-1990.

Go-dina	Hrvatska*	Županijska središta	Ostali gradovi	Ostala naselja
1981.	3,4	7,2	8,9	-0,5
1982.	3,4	6,8	9,0	-0,5
1983.	2,3	5,9	8,2	-2,0
1984.	2,3	5,6	8,2	-1,7
1985.	2,3	4,9	7,6	-1,1
1986.	1,8	4,1	6,7	-1,4
1987.	1,3	3,5	6,4	-1,9
1988.	1,2	3,1	5,8	-1,5
1989.	0,7	2,4	5,1	-2,0
1990.	0,7	2,1	4,7	-1,7

*Stope se nešto razlikuju od službenih; možemo ustvrditi da su i točnije jer se temelje na (realnijem) broju stanovnika sredinom godine (u našem se slučaju radi o retrospekciji).

Izvor: Nejašmić, 1996.a.

pojavila prirodna depopulacija, tj. više umrlih nego rođenih. Također smo ustvrdili da se u seoskoj populaciji prirodna depopulacija javlja mnogo ranije, već 1977. godine (usp. tabl. 21). Trideset godina u seoskoj je populaciji stalno negativna stopa prirodne promjene. O tome svjedoče i noviji podaci za neurbanu skupinu naselja (tabl. 23). Nedvojbeno je da bi pokazatelji za skup pravih (tradicionalnih) seoskih naselja bili još nepovoljniji.

U razdoblju 1991.-2000. Hrvatska je zabilježila prirodnu depopulaciju, tj. smanjenje za 47 728 osoba, uz tendenciju njezina jačanja. Više nego upola manja neurbana populacija imala je prirodno smanjenje za 67 293 osoba. Urbana populacija pak ima pozitivnu prirodnu promjenu; apsolutno povećanje iznosi 19 565 osoba. Ipak, iz godine u godinu u urbanoj populaciji smanjuje se stopa prirodne promjene te je

Tablica 23. Prirodna promjena (apsolutno i opće stope) u gradskim naseljima, ostalim naseljima (neurbanim) i ukupno u Hrvatskoj 1991.-2000.

Go- dina	Prirodna promjena*					
	Gradska nase- lja**		Ostala naselja		Hrvatska	
	apso- lutno	opća stopa	apso- lutno	opća stopa	apso- lutno	opća stopa
1991.	3 705	1,5	-8 915	-4,2	-5 210	-1,1
1992.	1 360	0,5	-8 659	-4,1	-7 299	-1,6
1993.	3 335	1,4	-7 946	-3,8	-4 611	-1,0
1994.	2 634	1,1	-6 456	-3,1	-3 822	-0,8
1995.	1 972	0,8	-6 605	-3,2	-4 633	-1,0
1996.	3 499	1,5	-4 938	-2,4	-1 439	-0,3
1997.	2 223	0,9	-4 420	-2,2	-2 197	-0,5
1998.	868	0,4	-6 111	-3,0	-5 243	-1,2
1999.	-37	0,0	-6 737	-3,4	-6 774	-1,5
2000.	6	0,0	-6 506	-3,3	-6 500	-1,5

* Odnosi se na stanovništvo „u zemlji“; opće stope se nešto razlikuju od službenih stopa.

** Vidi bilješku ⁵¹

Izvor: Tablice „Rođeni i umrli“ za odgovarajuće godine, DZS, Zagreb; za gradska naselja učinjena je posebna obrada podataka (usp. Nejašmić, 2005.b).

1999. i 2000. bila zabilježena nulta vrijednost. Vjerojatno je već do 2005. godine i u gradskim naseljima nastupila prirodna depopulacija.

Među stanovništvom neurbane skupine naselja dosta su visoke negativne stope prirodne promjene nego u urbanoj populaciji. To je očekivano i sukladno pokazateljima za ranija razdoblja (usp. tabl. 21 i 22). Druga je značajka da su godišnje oscilacije stope pri-

rodne promjene razmjerno male. To pokazuje da je prirodna depopulacija u neurbanim naseljima ušla u zrelu, stabilnu fazu. Taj će proces, povezan sa starenjem stanovništva, i ubuduće determinirati opća demografska kretanja.

Podaci vitalne statistike jasno pokazuju da stanovništvo neurbanih naselja ima znatno nepovoljnije prirodno kretanje nego urbano stanovništvo. O tome svjedoči vitalni indeks (broj živorođenih na 100 umrlih) za tri susljedne godine (tabl. 24). Razvidno je da u „bilanci života i smrti“ prevladava smrt.

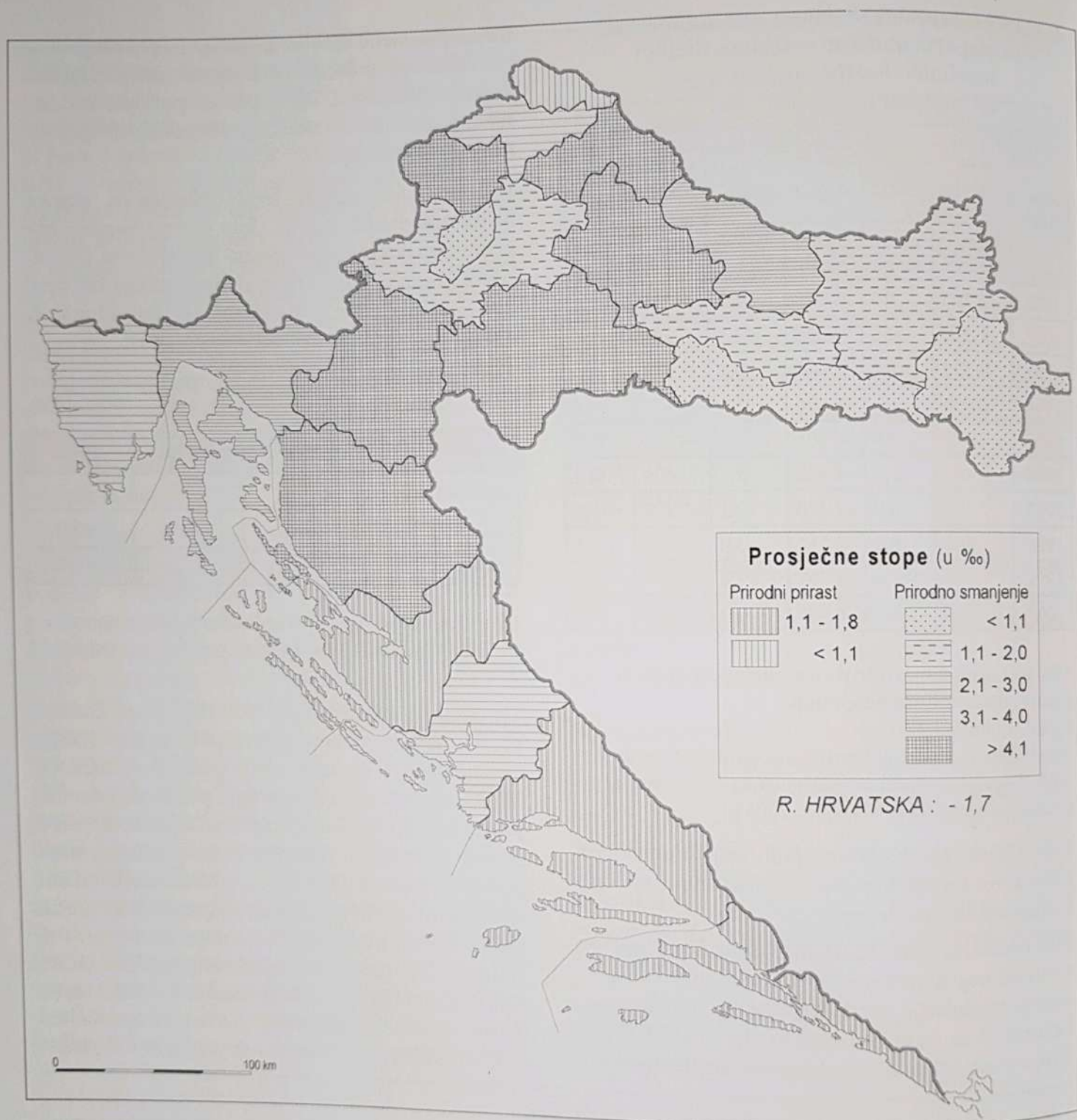
Tablica 24. Vitalni indeks urbanoga, neurbanog i ukupnog stanovništva Hrvatske 1998.-2000.

Stanovništvo:	1998.	1999.	2000.
neurbano	77,0	74,7	74,7
urbano	103,4	99,9	100,0
ukupno	90,0	87,0	87,1

Izvor: Izračunano prema pojedinačnim podacima za naselja (Vitalna statistika Državnog zavoda za statistiku)

U trogodišnjem razdoblju 1999.-2001. prosječna stopa prirodne promjene za Hrvatsku iznosi -1,76‰; na županijskoj razini postoje značajne razlike (sl. 20). Četiri županije i dalje bilježe pozitivnu prirodnu promjenu. Splitsko-dalmatinska, Dubrovačko-nere-tvanska i Zadarska županija imaju prosječnu stopu promjene između 1,1 i 1,8‰, a Međimurska manju od 1,1‰. Ostalih sedamnaest županija (uključujući i Grad Zagreb) ima negativnu stopu promjene. Prirodnom depopulacijom najjače je pogođena Ličko-senjska županija (prosječna stopa 1999.-2001. iznosi 7,2‰), a slijede Karlovačka (6,6‰), Krapinsko-za-gorska (5,2‰), Bjelovarsko-bilogorska (4,9‰) itd.

⁵¹ Glavno metodološko pitanje bilo je kako odrediti gradska naselja odnosno razgraničiti gradska i ostala (neurbana) naselja. U tu je svrhu upotrijebljen model M. Vreska (1982-83: 40) s četiri varijable (veličina naselja, postotak poljoprivrednog stanovništva, postotak domaćinstava bez poljoprivrednih gospodarstava te postotak zaposlenih radnika pojedinog naselja koji rade u samom naselju). Posebno je u tome što je jedan od kriterija „olabavljen“ ako su ostali zadovoljavali. Tako je za 2001. godinu dobiven skup od 141 gradskog naselja ili 2,1% od ukupnog broja naselja u Hrvatskoj u vrijeme popisa 2001.

Slika 20. Prirodna promjena stanovništva Hrvatske 1999.-2001. po županijama

3.3. (BIO)REPRODUKCIJA STANOVNIŠTVA

3.3.1. Pojam i opće značajke

Pod pojmom biološka reprodukcija stanovništva razumijeva se proces obnavljanja stanovništva (ili naraštaja) u kojem zajednički sudjeluju rodnost (natalitet) i smrtnost (mortalitet). U užem smislu pojam reprodukcije odnosi se samo na žensko stanovništvo jer ono neposredno sudjeluje u (bio)reprodukciji.

Glavna dinamička komponenta obnavljanja stanovništva jest rađanje. No stvarna veličina reprodukcije (kao i njezin „smjer“) rezultanta je rađanja i umiranja. To dakako ne znači da se stanovništvo obnavlja isključivo po prirodnome (biološkom) nagonu. Proces se odvija u određenim društvenim okolnostima koje utječu na sklapanje braka, rađanje, umiranje i druge vitalne događaje. Za jednu društvenu zajednicu nije svejedno (ovisno o stupnju razvijenosti) je li obnavljanje izraženo kao povećanje broja stanovnika (proširena reprodukcija), kao zastoj, tj. kao nepromijenjeni broj (jednostavna reprodukcija) ili kao smanjenje (smanjujuća reprodukcija). Stagnirajuća i smanjujuća reprodukcija u razvijenijoj zemlji u pravilu (uz iste uvjete) dovode do manjka nove radne snage, nedovoljne potražnje novih proizvoda koja troše mlada kućanstva, starenja populacije i naposljetku do toga da ograničavaju daljnji razvoj (Wertheimer-Baletić, 1999). S druge strane, brz tempo proširene reprodukcije u nedovoljno razvijenim zemljama, zaoštava teškoće agrarne prenapučenosti i koči njihov opći razvoj.

Reprodukcija stanovništva temeljna je demografska tema, no također je i interdisciplinarna. Odgovarajuće mjesto ima i u geografiji stanovništva, posebice ako se promatra s prostornog gledišta, tj. na razini pojedinih regija ili teritorijalnih jedinica.

Najjednostavniji pokazatelj (bio)reprodukcije stanovništva jest *stopa prirodne promjene (pp)*, o kojoj je bilo govora u prethodnom poglavlju. Slijedi *ukupna (totalna) stopa fertiliteta (Fx ili TFR)*, koja se smatra najboljim pokazateljem ostvarene razine plodnosti i dobra je aproksimacija prosječnog broja djece u obitelji. Posebice valja istaknuti njezinu vrijednost za usporedne analize fertiliteta i reprodukcije između različitih populacija. *TFR* označava vjerojatan prosječan broj živorođene djece koji bi rodila „prosječna“ žena u cijelom svom fertilnom razdoblju uz pretpostavku djelovanja sadašnjih posebnih stopa fertiliteta prema dobi i izostanak utjecaja smrtnosti.⁵²

Ukupna (totalna) stopa fertiliteta ovisi samo o specifičnim stopama fertiliteta majki za svaku dobnu skupinu (u rasponu od 15 do 49 godina), dakle nije pod utjecajem dobnog sastava stanovništva. Stoga brojčano veća *TFR* znači prosječno veću plodnost žena. Osim toga pokazuje je li osigurano obnavljanje stanovništva. Da bi se osigurala jednostavna reprodukcija stanovništva u smislu obnavljanja naraštaja, ukupna (totalna) stopa fertiliteta (*TFR*) trebala bi iznositi 2,1 (prosječno djece po jednoj ženi u fertilnoj dobi) (Wertheimer-Baletić, 1999). Ako je *TFR* veća od 2,1 znači da je posrijedi proširena reprodukcija; ako je pak manji od 2,1 znači da nije osigurano ni jednostavno obnavljanje stanovništva.

Često se kao pokazatelji reprodukcije rabe stope koje se odnose samo na žensko stanovništvo. Izračunavaju se na temelju podataka: a) o ženskoj živorođenoj djeci, b) o broju žena u fertilnoj dobi i c) o smrtnosti žena u fertilnoj dobi. Najprije govorimo o „bruto“ reprodukciji jer se apstrahira mortalitet žena odnosno pretpostavlja se da će sve žene doživjeti kraj fertilne dobi (dakle 49. godinu života). Odgovarajući po-

⁵² Više o pokazateljima (bio)reprodukcije i načinu njihova izračunavanja vidi u: Nejašmić, 2005.a.

kazatelj zove se bruto stopa reprodukcije (R_B) koja označava sposobnost neke populacije da kroz naraštaje održava svoju veličinu (brojnost).

Bruto stopa reprodukcije pokazuje prosječan broj ženske djece koju će sada živorođena djevojčica roditi tijekom svog fertilnog razdoblja, uz uvjete: a) da fertilitet ostane isti kao i fertilitet naraštaja žena u godini promatranja i b) da nijedna živorođena djevojčica ne umre prije kraja fertilnog razdoblja tj. do 49. godine života). Posrijedi je dakle uvjetni i hipotetični pokazatelj. Ako je bruto stopa (R_B) manja od 1,02, jednostavno obnavljanje stanovništva nije osigurano.

Neto stopa reprodukcije (R_0) pokazatelj je koji se derivira iz bruto stope i rabi se češće od nje jer je točniji. Neto stopa uzima u obzir smrtnost žena u fertilnoj dobi te stoga za njezino izračunavanje valja raspolagati tablicama smrtnosti. Neto stopu reprodukcije najjednostavnije je izračunati množenjem bruto stope reprodukcije srednjom vjerojatnošću doživljenja za živorođeno žensko dijete, tj. vjerojatnošću da će doživjeti dob od 15 do 49 godina.

Neto-stopu reprodukcije (R_0) pokazuje koliko će jedna sada živorođena djevojčica roditi ženske djece tijekom svog fertilnog razdoblja (od 15 do 49 god.), uz pretpostavku da će stopa fertiliteta ostati na sadašnjoj razini (uzima se u obzir i smrtnost po dobi sadašnjega naraštaja žena). Prema tome neto stopa reprodukcije pokazuje obujam reprodukcije sljedećeg naraštaja žena u odnosu prema sadašnjem naraštaju (Wertheimer-Baletić, 1999). Jednostavnije rečeno, pokazuje obujam u kojem svaka žena sebe reproducira. Ako je neto stopa reprodukcije iznosi 1,0, to znači da će svaka sada živorođena djevojčica tijekom svoga fertilnog razdoblja roditi jednu djevojčicu, što označava jednostavno obnavljanje ženskog stanovništva (a to znači i stanovništva uopće). Ako je neto stopa manja od 1,0, riječ je o smanjujućoj reprodukciji (žensko se stanovništvo više ne obnavlja u istom obujmu), tj. stanovništvo je na pragu depopu-

lacije. Neto stopa veća od 1,0 označava proširenu reprodukciju ženskog, dakle i ukupnog stanovništva.

3.3.2. Pokazatelji (bio)reprodukcije (1857.-2001.)

U razmatranju suvremenog stanja valja imati u vidu i prijašnja zbivanja i značajke budući da su demografski procesi po svojim bitnim značajkama dugoročni. Retrospekcijom je obuhvaćeno razdoblje od 1857. do 2001., a uzete su godine u kojima su obavljani popisi stanovništva. Naime, za razmatranje fertiliteta i reprodukcije nužni su podaci koji se mogu dobiti samo iz popisa stanovništva.

Kao što je već istaknuto, u promatranom razdoblju dogodile su se značajne promjene u prirodnom kretanju stanovništva Hrvatske. Ne ulazeći dublje u razmatranje čimbenika ubrzane demografske tranzicije (o tome vidi odj. 3.2.1.), možemo ustvrditi da je ona dovela do naglog smanjenja fertiliteta, bruto i neto stope reprodukcije i stope ukupnog fertiliteta (tabl. 25). Svi pokazatelji za 2001. godinu, u odnosu na one iz 1948. imaju više nego prepolovljene vrijednosti. Očigledno je slabljenje vitalnog potencijala jedna od glavnih značajki nepovoljne demografske slike Republike Hrvatske. Pogledajmo detaljnije!

Neto stopa reprodukcije, kao pokazatelj reprodukcije ženskog stanovništva, snižena je 1961. godine ispod granične razine za jednostavnu reprodukciju (0,90); prema nekim izvorima već je 1958. godine stopa bila ispod 1,0 (usp. Wertheimer-Baletić, 2005). To znači da se u Hrvatskoj već četiri desetljeća ne obnavlja ženska populacija (nositelj reprodukcije), tj. traje reprodukcijska depopulacija. Nakon kratkotrajne stabilizacije početkom 80-ih, izazvane „echo efektom“ (brojčano jak naraštaj žena koje su rodene u kompenzacijskom razdoblju), dolazi do nagla smanjenja neto stope reprodukcije koja 1991. iznosi 0,77, a 2001. godine 0,65. Ubrzano smanjenje stope prije svega je posljedica dugotrajnih nepovoljnih demografskih kretanja, a dijelom i rata protiv Hrvatske.

Tablica 25. Kretanje pokazatelja fertiliteta i (bio)reprodukcije stanovništva Hrvatske 1857.-2001. (današnji teritorijalni obuhvat)

Godina	Opća stopa fertiliteta	TFR	R _B	R ₀ ⁺
1857.	163,9	5,74	2,79	1,34
1869.	165,6	5,79	2,89	-
1880.	162,4	5,68	2,77	1,40
1890.	172,6	6,04	2,95	-
1900.	160,3	5,61	2,73	-
1910.	154,9	5,42	2,67	1,38
1931.	116,2	4,07	1,98	1,17
1948.	84,7	2,96	1,43	1,20
1953.	82,2	**2,65	1,29	1,09
1961.	68,4	**2,15	1,05	0,90
1971.	55,1	**1,96	0,94	0,87
1981.	58,1	1,92	0,93	0,90
1991.	47,6	1,63	0,79	0,77
2001.	39,1	1,37	0,66	0,65

* Za 1857.-1948. nema podataka o neto stopi reprodukcije jer nedostaju tablice smrtnosti; predloženi podaci za pet popisnih godina predstavljaju aproksimaciju prema: J.Gelo, 1987:178.

** Izračunao autor zbrajanjem specifičnih stopa fertiliteta. Izvor: Za 1857.-1948. Gelo, 1987; za 1953.-1991. Nejašmić, 1996.b; za 2001. izračunano temeljem opće stope fertiliteta iz vitalne statistike DZS.

Prema tome (bio)reprodukciju stanovništva Hrvatske obilježava niska razina bruto i neto stope reprodukcije i dugoročna tendencija njihova smanjenja, kao i slabljenje utjecaja smrtnosti žena u fertilnoj dobi na obnavljanje stanovništva (očituje se u smanjenju razlike između bruto i neto stope reprodukcije).

Neto stopu reprodukcije možemo (s izvjesnom rezervom) smatrati i pokazateljem buduće promjene u ukupnom broju stanovnika (izražen u postotku onoliko koliko je stopa manja ili veća od 1,0). U konkretnom slučaju neto stopa 0,65 znači da će se broj stanovnika Hrvatske smanjiti za 35% u razdoblju jedne generacije (oko 30 godina, dakle, do 2030. godine), pod uvjetom da ostanu nepromijenjene stope fertiliteta i bez migracijske komponente; drugim riječima, samo kao posljedica reproduksijske depopulacije.

Sukladno prirodnom kretanju stanovništva u posttranzicijskim uvjetima, stopa ukupnoga fertiliteta kao najčešće upotrebljavan agregatni pokazatelj (i dobra aproksimacija broja djece u obitelji) pokazuje vrlo znakovito smanjenje. Godine 1961. ova je stopa iznosila 2,15 što je osiguravalo tek (teorijski) jednostavnu reprodukciju (to je približna stopa; stvarna je bila manja, najvjerojatnije je iznosila oko 2,05). Godine 2001. pada na 1,37!⁵³ Razvidno je da više od tri desetljeća nije generacijski osigurana jednostavna reprodukcija ukupnoga stanovništva; pojedine dobne skupine smanjuju se apsolutno i relativno. Tako je u razdoblju 1961.-2001. broj djece i mladeži u dobi 0-14 smanjen za 33,3% dok je istodobno broj ukupnog stanovništva porastao 6,7%. Sukladno tome, udio skupine 0-14 u ukupnom stanovništvu pao je s 27,2 na 17,0%. Sužava se dakle osnovica buduće demoreprodukcije. Neprijeporno, naraštajna depopulacija vrlo je nepovoljna za daljnje obnavljanje ukupnoga stanovništva i njegovih dijelova (funkcionalnih skupina).

Kako se kretao ukupni fertilitet žena u Hrvatskoj u odnosu na potencijalnu plodnost koja iznosi 8,32 djece (prema F. Lorimeru; usp. Nejašmić, 2005. a)? Podaci za odabrane godine pokazuju da je udio ostvarenoga ukupnog fertiliteta u potencijalnoj plodnosti ovakav: 1857. g. 69,0%; 1890. g. 72,6%; 1931. g. 48,9%; 1948. g. 35,6%; 1961. g. 25,9%; 1991. g. 19,6%

⁵³ Prosječna ukupna stopa fertiliteta (TFR) 2000.-2005. godine iznosi: svijet 2,7, Europa 1,4, južna Europa 1,3 (UN Population Division, 2005).

i 2001. g. 16,5%. Iz toga proistječe da će ukupna rod-nost naraštaja djevojčica rođenih 2001. iznositi tek šestinu potencijalne plodnosti. Na temelju predoče-nih podataka možemo ustvrditi da je samoreproduk-tivna snaga hrvatskog stanovništva daleko od toga da zadovolji i puku zamjenu.

3.3.3. Naseljske i regionalne značajke (bio)reprodukcije

U desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata, kako je već naglašeno, zbivao se u Hrvatskoj koloplet po-pulacijskih i općedruštvenih procesa, a među njima su posebnu važnost imali ruralni egzodus i koncen-tracija stanovništva u gradovima. Težište biorepro-dukcije nepovratno je pomaknuto iz sela u gradove, a oni za to nisu bili pripremljeni. Štoviše, životni uvjeti, posebice u velikim gradovima, djelovali su, a djelovat će i ubuduće, na smanjenje fertiliteta. To potvrđuju i predočeni podaci za 1990. godinu (tabli-ca 26).⁵⁴

U predočenim osnovnim naseljskim skupinama po-kazatelji su ispod kritične vrijednosti koja osigurava jednostavnu reprodukciju. Najlošije je stanje u sku-pini „županijska sjedišta“ (tu su veliki i veći grado-vi, uz iznimku Pazina i Krapine, a Zagreb je glavni ponder), a najmanje loše u skupini „ostali gradovi“. Skupina „ostalih naselja“ bilježila bi niže vrijednosti da su u njoj samo sela u tradicionalnom smislu (tu je nekoliko stotina tzv. mješovitih naselja).

U posttranzicijskoj etapi demografskog razvoja nata-litet je temeljna dugoročna odrednica bioreprodukcije. Stoga je nužno detaljnije razmotriti kretanje stope fertiliteta, to prije što se iz nje zapravo izvode glavni pokazatelji reprodukcije.

Što se tiče regionalnoga aspekta, razvidno je (tabl. 27) da je u Hrvatskoj naglašen proces prostorne ho-mogenizacije na razini niskog fertiliteta. U razdoblju 1971.-2001. u svim je hrvatskim županijama došlo do značajnog smanjenja opće stope fertiliteta. Oči-gledno je prihvaćanje niskih normi rađanja stvarnost

Tablica 26. Pokazatelji fertiliteta i reprodukcije stanovništva: a) županijskih sjedišta, b) ostalih gradova i c) ostalih naselja (uglavnom sela) 1990. godine (procjena)

Naseljska skupina*	Opća stopa fertiliteta (f)	Bruto stopa reprodukcije (R'_B)	Neto stopa reprodukcije (R'_O)	Ukupna stopa fertiliteta (TFR')
Županijska sjedišta	43,7	0,74	0,72	1,53
Ostali gradovi	54,2	0,92	0,90	1,90
Ostala naselja (sela)	50,1	0,85	0,83	1,75
Hrvatska	48,3	0,82	0,80	1,69

* Vidi bilješku ⁵⁵

Izvor: Nejašmić, 1996.b

⁵⁴ Da nije riječ o trenutačnoj pojavi te da se i jedna godina može uzeti kao indikator stanja, potvrđuje i podatak da je broj živorođenih 1981.-1990. smanjen u „županijskim sjedištima“ za 22,5%, u „ostalim gradovima“ 8,4% te u „ostalim naseljima (selima)“ 17,7%!

⁵⁵ Razmatranje reprodukcijских značajki prema „tipu naselja“ boravka ne temelji se na službenoj podjeli (po kojoj je u Hrvatskoj 69 gradova), već su uvažavani stručni kriteriji urbanih obilježja (prema modelu M. Vreska, 1982-83: 40). Tako je za 1991. izdvojen skup od 122 gradska naselja, podijeljen na dvije podskupine: a) županijska sjedišta i b) ostali gradovi. Treću skupinu, „ostala naselja“ (ukupno 6 572), u velikoj većini čine seoska naselja u tradicionalnom smislu i nekoliko stotina naselja prijelaznog, urbano-ruralnog tipa.

Tablica 27. Opća stopa fertiliteta (ženskog) u Hrvatskoj i županijama 1971., 1991. i 2001.

Županija	Opća stopa fertiliteta			Indeks promjene 2001/71.
	1971.	1991.	2001.*	
Zagrebačka	46,1	44,0	36,9	80,0
Krapinsko-zagorska	54,1	52,0	37,1	68,6
Sisačko-moslavačka	48,2	47,6	37,1	77,0
Karlovačka	46,2	44,8	34,4	74,5
Varaždinska	57,0	50,0	40,5	71,1
Koprivničko-križevačka	49,3	48,2	41,2	83,6
Bjelovarsko-bilogorska	46,0	48,7	38,2	83,0
Primorsko-goranska	50,1	42,6	29,7	59,2
Ličko-senjska	50,1	47,6	40,6	81,0
Virovitičko-podravska	47,5	50,5	39,7	83,6
Požeško-slavonska	52,9	55,2	43,0	81,3
Brodsko-posavska	58,8	59,3	44,3	75,3
Zadarska	59,9	52,1	43,0	71,8
Osječko-baranjska	52,8	48,7	38,5	72,9
Šibensko-kninska	53,6	47,4	38,6	72,0
Vukovarsko-srijemska	60,7	55,4	42,2	69,5
Splitsko-dalmatinska	66,5	52,3	42,0	63,2
Istarska	51,9	48,1	30,1	58,0
Dubrovačko-neretvanska	57,7	54,4	43,3	75,0
Međimurska	61,9	52,9	45,8	74,0
Grad Zagreb	50,7	41,8	34,8	68,7
ukupno Hrvatska	53,7	48,3	40,1	74,7

* Odnosi se na stanovništvo „u zemlji“

Izvor: Izračunao autor na temelju podataka o živorođenima i broju žena u fertilnoj dobi, a prema podacima Vitalne statistike i Statističkih ljetopisa DZS.

u svim hrvatskim regijama (županijama). Najizrazitije smanjenje bilježe Istarska i Primorsko-goranska županija.

Ukupna stopa fertiliteta (*TFR*) kao ponajbolji agregatni pokazatelj reprodukcije bilježi također zna-

čajno smanjenje u razdoblju 1971.-2001. (tabl. 28). Do ubrzanja dugotrajnih nepovoljnih kretanja („demografski slom“) došlo je 90-ih godina. Dok je 1971. godine u pet županija ta stopa bila 2,1 ili viša (Splitsko-dalmatinska, Međimurska, Brodsko-posavska, Zadarska i Vukovarsko-srijemska), u 2001.

Tablica 28. Ukupna stopa fertiliteta (TFR) u Hrvatskoj i županijama 1971., 1991. i 2001.

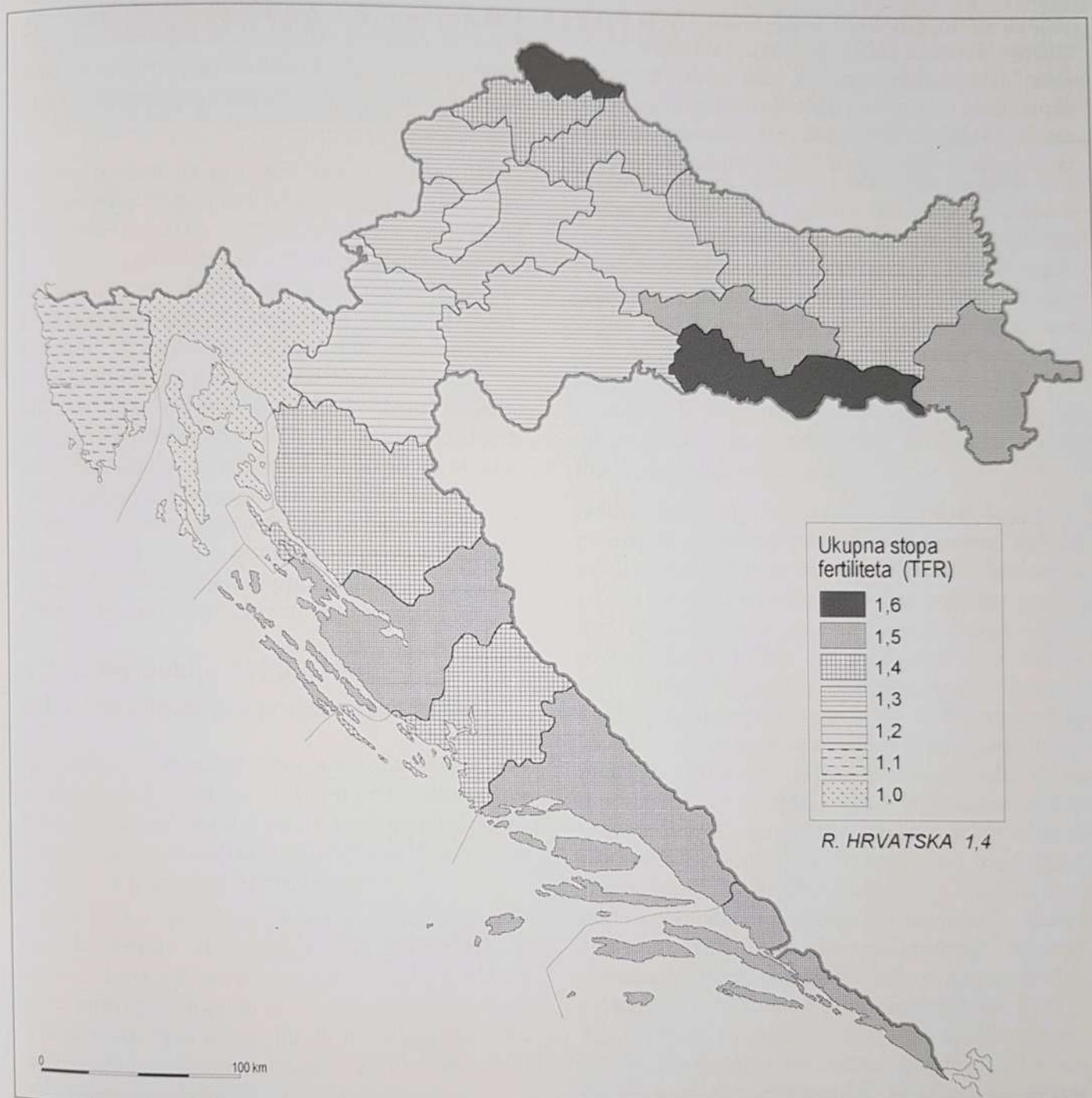
Županija	Ukupna stopa fertiliteta (TFR)			Indeks promjene 2001/71.
	1971.	1991.	2001.*	
Zagrebačka	1,8	1,6	1,3	72,2
Krapinsko-zagorska	1,9	1,8	1,3	68,4
Sisačko-moslavačka	1,7	1,7	1,3	76,5
Karlovačka	1,6	1,6	1,2	75,0
Varaždinska	2,0	1,8	1,4	70,0
Koprivničko-križevačka	1,7	1,7	1,4	82,4
Bjelovarsko-bilogorska	1,6	1,7	1,3	81,3
Primorsko-goranska	1,8	1,5	1,0	55,6
Ličko-senjska	1,8	1,7	1,4	77,8
Virovitičko-podravska	1,7	1,8	1,4	82,4
Požeško-slavonska	1,9	1,9	1,5	78,9
Brodsko-posavska	2,1	2,1	1,6	76,2
Zadarska	2,1	1,8	1,5	71,4
Osječko-baranjska	1,9	1,7	1,4	73,7
Šibensko-kninska	1,9	1,7	1,4	73,7
Vukovarsko-srijemska	2,1	1,9	1,5	71,4
Splitsko-dalmatinska	2,3	1,8	1,5	65,2
Istarska	1,8	1,7	1,1	61,1
Dubrovačko-neretvanska	2,0	1,9	1,5	75,0
Međimurska	2,2	1,9	1,6	72,7
Grad Zagreb	1,8	1,5	1,2	66,7
ukupno Hrvatska	1,9	1,7	1,4	73,7

* Odnosi se na stanovništvo „u zemlji“

Izvor: Izračunao autor na temelju podataka o živorođenima i broju žena u fertilnoj dobi, a prema podacima Vitalne statistike i Statističkih ljetopisa DZS.

sve županije bilježe stope niže od kritične vrijednosti. Varijacija stope ukupnoga fertiliteta (možemo reći: prosječan broj djece u obitelji) kreće se od 1,0 (Primorsko-goranska županija) do 1,6 (Međimurska i Brodsko-posavska županija). Prema tome nijedna hrvatska županija nema osigurano generacijsko obnavljanje (sl. 21).

Uzmemo li smanjenje od 1% godišnje kao pokazatelj izrazito jakog smanjenja TFR-a (dakle ukupno 30% i više) pokazuje se da u tu izdvojenu kategoriju spada šest županija (Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Primorsko-goranska, Splitsko-dalmatinska, Istarska i Grad Zagreb). Posebnu težinu ima podatak o smanjenju TFR-a za Grad Zagreb budući da u Zagrebu

Slika 21. Ukupna stopa fertiliteta (TFR) po hrvatskim županijama 2001.

(administrativni teritorij Grada) živi 17,6% stanovništva Hrvatske (2001. godine). Zanimljiv je primjer Ličko-senjske županije, koja među hrvatskim županijama obično ima najlošije demografske pokazatelje. U slučaju TFR-a čak je u jedanaest županija taj pokazatelj niži nego u Ličko-senjskoj županiji; u

njoj je smanjenje stope slabije nego za ukupnu populaciju. Jedan od razloga leži u dugotrajnosti nepovoljnog procesa pa se opće ubrzanje negativnog kretanja u razmatranom razdoblju nije ni moralo jače očitovati.